

ΝΙΚΟΣ Κ. ΨΗΜΜΕΝΟΣ

ΥΒΡΙΣ ΚΑΙ ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑ
Ὁ Ματθαῖος Καμαριώτης
γιὰ τὸν Γεώργιο Γεμιστό-Πλήθωνα

ΑΝΑΤΥΠΟ
ΔΩΔΩΝΗ

ΤΟΜΟΣ ΔΒ΄

Μέρος Τρίτο

Επιστημονική Επετηρίδα
του Τμήματος Φιλοσοφίας, Παιδαγωγικής και Ψυχολογίας
της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων

ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2003

ΝΙΚΟΣ Κ. ΨΗΜΜΕΝΟΣ

ΥΒΡΙΣ ΚΑΙ ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑ

Ὁ Ματθαῖος Καμαριώτης γιά τόν Γεώργιο Γεμιστό-Πλήθωνα

Ἡ διολίσθηση τῆς ἐπιχειρηματολογίας γιά τήν ἀνασκευή μιᾶς ὁποιασδήποτε φιλοσοφικῆς ἀρχῆς ἢ μιᾶς ἐπιμέρους φιλοσοφικῆς ἀποψῆς ἀπό εἰσηγητές ἢ ὁπαδούς ἄλλων φιλοσοφικῶν ἀρχῶν ἢ ἐπιμέρους φιλοσοφικῶν ἀπόψεων σέ φράσεις, πού κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον προσβάλλουν τήν ἀξιόπρέπεια καὶ τήν τιμὴ τῆς προσωπικότητος ἢ καὶ τὴ μνήμη τοῦ εἰσηγητῆ ἢ τοῦ ὁπαδοῦ τους δὲν παρατηρεῖται βέβαια μόνο στὶς μέρες μας. Κάθε μελετητῆς τῶν ἀποσπασμάτων τῶν προσωκρατικῶν φιλοσόφων, γιά παράδειγμα, θὰ μπορούσε νὰ ἀναρωτηθεῖ γιὰτὶ κατὰ τὸν Ἡράκλειτο οἱ «πειρώμενοι καὶ ἐπέων καὶ ἔργων τοιούτων, ὁκοίων» αὐτὸς καταγράφει «κατὰ φύσιν διαίρέων ἕκαστον καὶ φράζων ὅπως ἔχει, ἀπείροισιν εἰκόσιν»¹ ἢ γιὰτὶ ὁ Πυθαγόρας κατὰ τὸν ἴδιο «κοπίδων ἐστὶν ἀρχηγός»² καὶ ἡ σκέψη του, ὅπως ἄλλωστε καὶ ἡ σκέψη τοῦ Ξενοφάνη, ἦταν ἀπλῶς «πολυμαθίη», πού «νόον ἔχειν οὐ διδάσκει»³. Ἀνάλογο ἐρώτημα θὰ μπορούσε νὰ τεθεῖ ἀκόμη καὶ γιά τὸν νηφάλιο Ἀριστοτέλη, ὁ ὁποῖος στὸ πρῶτο βιβλίο τῆς *Μεταφυσικῆς* του κορύφωσε τὴν ἱστοριοφιλοσοφικὴ ἀναδρομὴ του «εἰς τοὺς πρότερον ἡμῶν εἰς ἐπίσκεψιν τῶν ὄντων ἐλθόντας καὶ φιλοσοφήσαντας περὶ τῆς ἀληθείας»⁴ μὲ τὴν ὡς ἓνα σημεῖο ἀναμφίβολα ἀπαξιωτικὴ παρομοίωση: «οὗτοι μὲν οὖν ...ἀμυδρῶς μέντοι καὶ οὐθὲν σαφῶς ἀλλ' οἷον ἐν ταῖς μάχαις οἱ ἀγύμναστοι ποιοῦσιν· καὶ γὰρ ἐκεῖνοι περιφερόμενοι τύπτουσι πολλάκις καλὰς πληγὰς, ἀλλ' οὔτε ἐκεῖνοι ἀπὸ ἐπιστήμης, οὔτε οὗτοι εἰκόσιν εἰδόσιν ὅ,τι λέγουσιν.»⁵

Οἱ χαρακτηρισμοὶ τοῦ Ἡρακλείτου καὶ ἡ παρομοίωση τοῦ Ἀριστοτέλη δὲν ὑπερβαίνουν, θὰ μπορούσε ἴσως νὰ ἰσχυρισθεῖ κανεὶς, τὰ ὅρια μιᾶς

1. Hermann Diels - Walther Kranz, *Die Fragmente der Vorsokratiker*, Dublin-Zürich 1971¹⁶, 22 B 1. Τὸ παράθεμα προσαρμόστηκε συντακτικὰ στὸν δικό μας λόγο.

2. Ὁ.π., 22 B 81.

3. Ὁ.π., 22 B 40.

4. *Μεταφυσικὴ* 983b 1-3.

5. Ὁ.π., 985a 10-17.

όξείας στην πρώτη και μιᾶς ἡπίας στη δεύτερη περίπτωση πολεμικῆς με ἀποτέλεσμα νὰ ἐναπόκειται τελικὰ στην κρίση τῶν ἀναγνωστῶν τῶν ἔργων τους κατὰ πόσο θὰ πρέπει νὰ θεωρηθοῦν ὡς προσβλητικὲς γιὰ τὴν προσωπικότητα ἢ τὴ μνήμη τῶν «πειρωμένων» γενικά, τοῦ Πυθαγόρα καὶ τοῦ Ξενοφάνη ιδιαίτερα ἢ τῶν προγενέστερων τοῦ Σταγειρίτη φιλοσόφου «εἰς ἐπίσκεψιν τῶν ὄντων ἐλθόντων καὶ φιλοσοφησάντων περὶ τῆς ἀληθείας». Πάντως ὁ ὀξυδερκὴς ιστορικός τῆς φιλοσοφίας εὐκόλως διαπιστώνει ὅτι καὶ στὶς δύο περιπτώσεις ἡ ἀφετηρία τῆς ὅλης πολεμικῆς ἦταν ἡ ἀπόλυτη βεβαιότητα, πού ὁ καθένας τους εἶχε διαμορφώσει γιὰ τὴν ὀρθότητα τῆς δικῆς του σύλληψης τοῦ κόσμου ἢ τοῦ ὄντος: Ὁ Ἡράκλειτος, ἄλλωστε, φρόντισε νὰ δηλώσει τὴ βεβαιότητά του αὐτὴ με τὴν περίφημη φράση του στὴν ἀρχὴ τοῦ μοναδικοῦ συγγράμματός του «ἐγὼ διηγεῦμαι»¹, ἐνῶ ὁ Ἀριστοτέλης πρὶν ἀκριβῶς ἀπὸ τὴν ιστορικοφιλοσοφικὴ ἀναδρομὴ του δὲν παρέλειψε νὰ ὑπογραμμίσει ἐν εἴδει ἀδιαμφισβήτητου ἀξιώματος ὅτι τὰ «αἷτια λέγεται τετραχῶς»² καὶ ὄχι, γιὰ νὰ χρησιμοποιήσουμε τὸν δικό του λόγο, διττῶς, ὅπως «οὗτοι ... ἐν τοῖς περὶ φύσεως ἡμμένοι φαίνονται»³.

Ἄν ἡ πολεμικὴ γιὰ φιλοσοφικὲς θέσεις, πού σὲ τελευταία ἀνάλυση ἀποτελοῦν ἐρμηνευτικὲς ἀπλῶς προτάσεις γιὰ τὴ σύλληψη καὶ κατανόηση τοῦ κόσμου ἢ τοῦ ὄντος, φτάνει ἐνδεχομένως μόνον ὡς τὰ ὅρια τῆς προσβολῆς τῆς προσωπικότητας ἢ τῆς μνήμης τῶν εἰσηγητῶν ἢ τῶν ὁπαδῶν τους, ἢ ὑπέρβαση τῶν ἰδίων ὀρίων ἀπὸ τὴν πολεμικὴ γιὰ ζητήματα πίστης καὶ θρησκευτικῶν πεποιθήσεων δὲν θὰ πρέπει ἀσφαλῶς νὰ μᾶς ἐκπλήσσει. Ἡ ἀνάγκη κατάδειξης τῆς ὀρθότητας μιᾶς ὁποιασδήποτε φιλοσοφικῆς θέσης ἢ πρότασης πότε με μίαν σειρά ἐπιχειρημάτων, πού δὲν ἀντιβαίνουν στὴν κοινὴ λογικὴ, καὶ πότε με τὴν ἐπίκληση ρυθμῶν καὶ κανονικοτήτων τῆς προγενέστερης ιστορικῆς πραγματικότητας, πού ἐνδέχεται νὰ ἀποτελέσουν ἀσφαλὴ δείκτη πορείας καὶ γιὰ τὸ τρέχον κάθε φορὰ κοινωνικὸ γίγνεσθαι, τίς διαφοροποιεῖ οὐσιαστικὰ ἀπὸ τίς πεποιθήσεις θρησκευτικοῦ χαρακτήρα, πού ἀναμφίβολα δὲν χρῆζουν ἀποδείξεων. Ἡ ἀποδοχὴ μιᾶς μορφῆς θεώρησης ἐνὸς ἀνώτατου ὄντος ἢ, ἔστω, μιᾶς ἐξηγητικῆς τῶν πάντων πρώτης ἀρχῆς δὲν ἐμφανίζει ποτὲ κενά, δὲν ὑπόκειται στοὺς κανόνες τῆς λογικῆς καὶ συνακόλουθα δὲν ἀφήνει περιθώρια ἀμφισβήτησης καταρχὴν τῆς ὀρθότητάς της καὶ στὴ συνέχεια τοῦ τρόπου διατράνωσής της σὲ βασικὲς ἐκδηλώσεις λατρείας. Γι' αὐτὸ καὶ ἡ διερεύνηση προβλημάτων, πού ἀναφέρονται συνήθως ὄχι στὴν ὑπαρξὴ ἢ μὴ ὑπαρξὴ ἀνώτατου ὄντος ἢ πρώτης ἀρχῆς, ἀλλὰ στὴν παρουσία

1. Στὸ 22 Β 1.

2. Πρβλ. *Μεταφυσικὴ* 983a 24-32.

3. Πρβλ. *δ.π.*, 985a 10-12.

αὐτοῦ τοῦ ὄντος ἢ αὐτῆς τῆς ἀρχῆς στὸ κοσμικὸ καὶ ἱστορικὸ γίγνεσθαι, χαρακτηρίζεται κατὰ κανόνα ἀπὸ τὴν ἀξιωματικὴ προβολὴ θέσεων, ποὺ πολ-
λές φορές συνοδεύεται ἀπὸ ἓνα εἶδος δυσεξήγητης γιὰ τοὺς παρατηρητές της
ὀξύτατης πολεμικῆς πρὸς τοὺς εἰσηγητές καὶ πρὸς τοὺς ὀπαδοὺς διαφορετι-
κῶν θέσεων. Ὡς μέτρο τῆς ὀξύτητας τῆς πολεμικῆς αὐτῆς ἰσχύει, βέβαια, ὁ
βάθμὸς διολίσθησής της σὲ φράσεις καὶ χαρακτηρισμούς, ποὺ, ὅπως ἤδη πα-
ρατηρήσαμε, προσβάλλουν κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον τὴν ἀξιοπρέπεια καὶ τὴν
τιμὴ τῆς προσωπικότητάς ἢ τὴ μνήμη ὧν εἶχαν ἢ ἔχουν διαφορετικὴ ἀπο-
ψη γιὰ τὰ ἴδια προβλήματα.

Ἐνα ἀπὸ τὰ πλέον χαρακτηριστικὰ δείγματα ὀξύτατης κριτικῆς ἀπὸ
συγγραφέα φιλοσοφικοῦ πονήματος, ὁ ὁποῖος δὲν περιορίζεται στὴν ἐκθεση
καὶ τεκμηρίωση τῶν δικῶν του καὶ δὲν ἐπεκτείνεται μόνο ὡς τὴν ἀνασκευὴ
τῶν ἀντίθετων θέσεων καὶ ἀπόψεων γιὰ τὸ πρόβλημα, ποὺ τὸν ἀπασχολεῖ,
μᾶς προσφέρει ὁ πρῶτος διευθυντῆς τῆς Πατριαρχικῆς Ἀκαδημίας τῆς
Κωνσταντινούπολης Ματθαῖος Καμαριώτης [Θεσσαλονίκη (;) ἀρχές 15ου
αἰ. - Κωνσταντινούπολη (;) 1491] στοὺς Λόγους δύο πρὸς Πλήθωνα *Περὶ*
εἰμαρμένης, ποὺ ἐκδόθησαν τὸ 1721 ἀντικρυστὰ μὲ τὴ λατινικὴ μετάφρασή
τους¹ ἀπὸ τὸν Βολφφιανὸ φιλόσοφο Hermann Samuel Reimar (Ἀμβουῦργο
1694 - Ἀμβουῦργο 1768)² στὴ Λυὼν τῆς Γαλλίας μὲ πρόλογο τοῦ διάσημου

1. Ὁ πλήρης τίτλος τους: Ματθαίου τοῦ Καμαριώτου *Λόγοι δύο πρὸς Πλήθωνα, Περὶ εἰμαρμένης. Matthaei Camariotae Orationes II. In Plethonem, De fato. Ex Bibliotheca publica Lugduno-Batava nunc primum edidit, et latine reddidit Hermannus Samuel Reimarus, Hamburgensis. Praefationem, in qua de Camariota traditur notitia, praemist Vir Celeb. Jo. Albertus Fabricius. Lugduni Batavorum, Apud Conradum Wishoff, 1721.* Στὸ ἐξῆς: *Λόγοι*. Ὁ ἐπίλογος τῶν δύο Λόγων ἐκδόθηκε μόλις τὸ ἔτος 1955 ἀπὸ τὸν Charles Astruc στὸν ἑνατο τόμο τοῦ περιοδικοῦ *Scriptorum* (σσ. 246-262: "La fin inedite du *Contra Plethonem* de Matthieu Camariotes", τὸ ἑλληνικὸ κείμενο στίς σσ. 255-259). Ὅπως κατέδειξε ἡ Κυριακὴ Μαμώνη στὴν ἐργασία της «Ἡ ἀντίκρουση τοῦ περὶ εἰμαρμένης λόγου τοῦ Πλήθωνος ἀπὸ τὸν Ματθαῖο Καμαριώτη» στὰ *Πρακτικὰ τοῦ α' τοπικοῦ συνεδρίου λακωνικῶν μελετῶν* (παράρτημα τῶν *Πελοποννησιακῶν ἀρ.* 9, Ἀθήνα 1982-1983, σσ. 441-452), τὸ κείμενο τῶν ἐκδόσεων τῶν Reimar καὶ Astruc δὲν εἶναι ἀπόλυτα ταυτόσημο μὲ τὸ κείμενο ἑνὸς χειρογράφου τῆς Ρουμανικῆς Ἀκαδημίας Βουκουρεστίου, τὸ ὁποῖο διασώζει μέρος τοῦ πρώτου Λόγου καὶ τὸν ἐπίλογο τοῦ ὅλου ἔργου. Τὶς διαφορὰς τῶν κειμένων καταγράφει ἡ ἴδια στίς σσ. 443-444 τῆς ἐργασίας της.

2. Ὡς ἐκδότης ὁ Reimar δὲν φαίνεται νὰ διακρίθηκε. Ὁ Ulrich von Wilamowitz-Moellendorff, γιὰ παράδειγμα, στὸ βιβλίο του *Geschichte der Philologie* (: 1. Band τῆς *Einleitung in die Altertumswissenschaft*, Leipzig - Berlin 1921, σ. 41 κ. ἐ.) ἐξαίρει μόνο τὴν ἐκδοση τοῦ Cassius Dio. Ὁ ἴδιος δὲν παραλείπει, ὡστόσο, νὰ ἀναφερθεῖ μᾶλλον θετικὰ γιὰ τὸ ἔργο του ὡς φιλοσόφου συνδέοντάς τον μὲ τὸν Lessing: «Aber er ist auch der Fragmentist, dessen rationalistische Kritik des Christentums Lessing herausgab.» Γιὰ τὸ ἔργο τοῦ Reimar ὡς φιλοσόφου πρβλ. Bruno Bauch, *Neuere*

κυρίως από τὸ ἐνδεκάτομο ἔργο του *Bibliotheca Graeca* φιλολόγου Johannes Albertus Fabricius (Λειψία 1668 - Ἀμβουῦργο 1736)¹.

Τὸ πρόβλημα, ποὺ ἀπασχολεῖ τὸν Καμαριώτη σ' αὐτὸ τὸ πόνημά του εἶναι, ὅπως μαρτυρεῖ ἄλλωστε καὶ ὁ τίτλος του, οἱ θέσεις καὶ οἱ ἀπόψεις τοῦ παλαιότερου του κατὰ μία γενιὰ Πλατωνικοῦ φιλοσόφου Γεωργίου Γεμιστοῦ-Πλήθωνος (Κωνσταντινούπολη περ. 1360 - Μυστράς 1452) γιὰ τὴν ἔννοια τῆς εἰμαρμένης, ἢ διερεύνηση τῶν πτυχῶν τῆς ὁποίας, θὰ πρέπει νὰ προσθέσουμε, ἀποτελοῦσε ξεχωριστὸ κεφάλαιο τῆς *Περὶ νόμων συγγραφῆς*². Τὸ ὅτι ἡ ὅλη προσπάθεια τοῦ Καμαριώτη θὰ κατέτεινε καταρχὴν στὴν κατὰ τὸ δυνατὸν πλήρως τεκμηριωμένη ἀνασκευὴ τῶν θέσεων καὶ ἀπόψεων τοῦ ιδεολογικοῦ ἀντιπάλου τοῦ διδασκάλου του Γεωργίου Σχολαρίου-Γενναδίου (Κωνσταντινούπολη περ. 1405 - Μονὴ τοῦ Τιμίου Προδρόμου Σερρῶν

Philosophie bis Kant (: 4ος τόμος τῆς σειρᾶς *Geschichte der Philosophie*), zweite, verbesserte und erweiterte Auflage, Berlin und Leipzig 1913, σσ. 127-128. Wilhelm Windelband, *Die Geschichte der neueren Philosophie in ihrem Zusammenhange mit der allgemeinen Kultur und den besonderen Wissenschaften dargestellt*, Bd. 1, Leipzig 19227-8, σσ. 541-544.

1. Γιὰ τὸ ἔργο τοῦ Fabricius, πεθεροῦ τοῦ Reimar, πρβλ. Ulrich von Wilamowitz-Moellendorf, *δ.π.*, σ. 41.

2. Πρόκειται γιὰ τὸ ἕκτο κεφάλαιο τοῦ δεύτερου μέρους. Στὴν ἔκδοση τοῦ C. Alexandre (Paris 1858, Amsterdam 1966²), σσ. 65-78. Τὸ κείμενο τοῦ κεφαλαίου αὐτοῦ ἐκδόθηκε μαζὶ μὲ ἄλλα ἐπίσης ἀντικρυστὰ μὲ τὴ λατινικὴ μετάφρασή τους καὶ ἐπίσης μὲ πρόλογο τοῦ Fabricius ἀπὸ τὸν Reimar ἕνα χρόνο ἀργότερα: *Plethonis Libellus de fato. Ejusdemque et Bessarionis Cardinalis Epistolae amoebaeae de eodem argumento. Una cum Matthaei Camariotae Orationibus II. In Plethonem de fato. Et praemissa iisdem V. Cal. Jo. Alberti Fabricii Praefatione de Camariotia et Scriptis Camariotae. Ex Bodlejana et Lugduno-Batava Bibliothecis nunc primum edidit et Latine reddidit Hermannus Samuel Reimarus, Hamburgensis. Lugduni Bavorum. Apud Conradum Wishoff, 1722*. Τὸ ὅτι ὁ Reimar ὄχι μόνον ἐξέδωσε, ἀλλὰ καὶ μετέφρασε σὲ νεαρὴ μάλιστα ἡλικία τὰ περὶ εἰμαρμένης κείμενα τῶν δύο Ἑλλήνων φιλοσόφων μᾶς παραπέμπει, βέβαια, στὴν ἀνάγκη ἀνίχνευσης πιθανῶν ἐπιδράσεων τους στὴ διαμόρφωση τῶν δικῶν του θέσεων καὶ ἐπιμέρους ἀπόψεων. Γιὰ τὴν ἔννοια τῆς εἰμαρμένης στὸ ἔργο τοῦ Πλήθωνα πρβλ. Ε. Στεφάνου, «Ἡ εἰμαρμένη ἐν τῷ φιλοσοφικῷ συστήματι τοῦ Πλήθωνος», στὸ ἀφιέρωμα *Εἰς μνήμην Σπυρίδωνος Λάμπρου*, Ἀθήνα 1935, σσ. 315-320. Δημητρίου Δέδε, «Θρησκεία καὶ πολιτικὴ κατὰ τὸν Γεώργιο Γεμιστὸ Πλήθωνα», *Φιλοσοφία* 5-6 / 1975-1976, σσ. 424-441 (ιδιαίτερα σ. 433 κ.έ.) καὶ «Die wichtigsten Gründe der Apostasie des Georgios Gemistos (Plethon)», *Φιλοσοφία* 15-16 / 1985-1986, σσ. 352-374. L. Bargeliotis, «Fate or Heimarmene According to Pletho», *Διοτίμα* 3 / 1975, σσ. 137-150. Α. Κ. Μπαρτζελιώτη, «Ἡ κριτικὴ τοῦ Ἀριστοτέλους παρὰ Πλήθωνι ὡς ἔκφρασις τοῦ ἀντιαριστοτελισμοῦ του κατὰ τὸν 15^ο αἰῶνα, Ἰδρυμα ἐρεύνης καὶ ἐκδόσεων νεοελληνικῆς φιλοσοφίας, Ἔρευνα ἀρ. 1, Ἀθήνα 1980, σσ. 39-43. Κυριακῆς Μαμώνη, *δ.π.*, σσ. 444-452, καὶ «Ὁρθόδοξη ἀντιρρητικὴ κατὰ Πλήθωνα» στὰ *Πρακτικὰ τοῦ ἐκτάκτου πνευματικοῦ συμποσίου «Ἀπὸ τὴν φώτεινὴ κληρονομιά τοῦ Μυστρά στὴν Τουρκοκρατία*», Ἀθήνα 1989, σσ. 209-224. Αἰκατερίνης Δώ-

μετὰ τὸ 1472)¹ καὶ στὴ συνέχεια στὴν καταγραφή καὶ προβολή τῶν δικῶν του θέσεων καὶ ἀπόψεων ὡς τῶν μόνων ὀρθῶν, διαφαίνεται ἤδη στὴ χρήση τῆς πρόθεσης «πρός», ποὺ ὡς πρὶν ἀπὸ λίγες ἑκατονταετίες ἐνεῖχε ἀκόμη κατὰ περίπτωσιν τὸν ἀντιρρητικὸ χαρακτήρα γιὰ θέσεις καὶ ἀπόψεις προσώπων, τὰ ὀνόματα τῶν ὁποίων ἀκολουθοῦν σὲ πτώσιν αἰτιατική.

Ὁ Καμαριώτης, ὥστόσο, φαίνεται πὼς προσέδωσε στὴν πρόθεσιν αὐτὴ ὄχι ἀπλῶς ἀντιρρητικὸ, ἀλλὰ ἄκρως πολεμικὸ χαρακτήρα, ποὺ μᾶς ἀποκαλύπτεται στὴν πρώτη κιόλας σελίδα τοῦ κειμένου τῶν Λόγων του, στὴν ὁποία δὲν ἀναφέρεται καθόλου στὶς θέσεις καὶ στὶς ἀπόψεις, ποὺ προτίθεται νὰ ἀνασκευάσει, ἀλλὰ σκιαγραφεῖ τὴν προσωπικότητα τοῦ εἰσηγητῆ τους μὲ τὰ μελανώτερα γιὰ τὴν ἐποχὴ του χρώματα: Ὁ Πλήθων εἶναι «ὁ ἄθεος», ὁ ὁποῖος «ἐπὶ φιλοσοφίᾳ, εἶπερ τις τῶν πώποτε ἀναξίως μέγα πεφρονηκώς», φαίνεται πὼς χρησιμοποίησε «τὴν ἐν αὐτῷ δοκοῦσαν σοφίαν» ὄχι «ἐπ' ὠφελείᾳ», ἀλλὰ «ἐπὶ βλάβῃ ... ἑαυτοῦ τε, καὶ εἴ τις αὐτῷ προσέχειν αἰροῖτο». Καὶ γιὰ νὰ ὀλοκληρώσει τὴν ὅλη εἰκόνα, ποὺ ὁ ἀναγνώστης τῶν Λόγων του θὰ ἔπρεπε νὰ διαμορφώσει γιὰ τὸν Πλήθωνα πρὶν ἀκόμη γνωρίσει τὴν πρεσβεύει περὶ εἰμαρμένης, προσθέτει: «τὴν μὲν σοφίαν, ἀγαθὸν οὔσαν θεῖον, τοσοῦτον ἀπέσχε τετιμημέναι, ὥστε καὶ κακίας ἐν ἑαυτῷ πεποίηκεν ὄργανον, τὸν δὲ ... παντὸς ἀγαθοῦ αἰτιὸν τε καὶ χορηγόν, τοσοῦτον αὖ ἐδέησεν ἐγνωκέναι, ὥστε ... τὴν παλαιὰν ἐλλήνων βδελυγμίαν ἀνακινῶν, καὶ τὴν ὑπ' ἐκείνων ἀθεωτάτως τοῖς οὔσιν ὑφισταμένην θεοπλασίαν ἀνακαινίζων» κατέληξε νὰ γεμίσει τὴν ψυχὴ του μὲ ὀλόκληρη λεγεώνα «πονηρῶν... πνευμάτων»².

Ἄν παρακάμψουμε τὰ στοιχειώδη ἐρωτήματα γιὰ τὸ τί ἐννοεῖται μὲ τὶς λέξεις «πονηρὰ πνεύματα» καὶ μὲ ὅ,τι ἄλλο προηγεῖται τῆς εἰσαγωγῆς τους στὴν ψυχὴ τοῦ Πλήθωνα, τότε ἐκεῖνο ποὺ μένει εἶναι νὰ ἀναγνωρίσουμε τὸ ἐπίπεδο, ποὺ ὁ Καμαριώτης ἐπέλεξε ὡς τὸ πλέον πρόσφορο γιὰ νὰ ἀνασκευάσει τὰ ὅσα περιλαμβάνει τὸ «Περὶ εἰμαρμένης» ἕκτο κεφάλαιο τῆς

δου, «Οἱ θεολογικὲς καὶ θρησκευτικὲς ἀντιλήψεις τοῦ Γεωργίου Γεμιστοῦ-Πλήθωνα», στὰ πρακτικὰ τοῦ συμποσίου *Πλατωνισμὸς καὶ Ἀριστοτελισμὸς κατὰ Πλήθωνα*, Ἰδρυμα ἐρεῦνης καὶ ἐκδόσεων νεοελληνικῆς φιλοσοφίας, Ἐρευναὶ ἀρ. 2, Ἀθήνα 1987, σσ. 145-153, ἰδιαίτερα σ. 150 κ.έ.

1. Ὁ Καμαριώτης ἐχαιρε τῆς ὑψηλῆς ἐκτίμησιν τοῦ Γενναδίου, ποὺ γιὰ χάρη τοῦ καλοῦ μαθητῆ του ἔγραψε τὸ ἔργο *Ἐξήγησις εἰς τὸ τοῦ διδασκάλου Θωμᾶ ἀπὸ τοῦ Ἀκίνου βιβλίον τὸ περὶ τοῦ εἶναι καὶ τῆς οὐσίας*, στὴν ἀρχὴ τοῦ ὁποίου δὲν παρέλειψε μάλιστα νὰ σημειώσει («Ἀπαντα τὰ εὐρίσκόμενα, τ. VI, Paris 1933, σ. 178): «Τοιούτους ἐβουλόμην ἐγὼ πάντας εἶναι τοὺς ἀκροασαμένους ἐμοῦ, καὶ τοιοῦτοι γε εἶεν καὶ γένοιτο. Αὐτοῖς τε γὰρ συνεύχομαι ζηλοῦν σοὶ τὴν προθυμίαν καὶ σοὶ παραδείγματι αὐτοῖς ὑπάρξαι τῆς ἐν τοῖς βελτίοσι τῶν ἔργων φιλοτιμίας. Εἰ δὲ σέ τε κάκεινους πάντας ὁμοίως φιλῶν, σοὶ γέ τι πλέον βουλοίμην, ὅθεν οὐκ ἂν αὐτοὶ γένοιτο χείρους, οὐκ ἂν οὐδένα ὑμῶν ἀδικοίην.»

2. *Λόγοι*, δ.π., σ. 2.

Περὶ νόμων συγγραφῆς. Καὶ ὡς πρὸς αὐτό, τὸ κείμενο τῆς πρώτης σελίδας εἶναι λίαν ἀποκαλυπτικὸ στὸ βαθμὸ πού ἡ λέξη φιλοσοφία ἀντικαθίσταται ἀμέσως ἀπὸ τὴ λέξη σοφία, ἡ ὁποία ὀρίζεται ὡς «ἀγαθὸν θεῖον» καὶ ἔμμεσα συνδέεται μὲ τὴν ἀνάγκη γνώσης τοῦ «παντὸς ἀγαθοῦ αἰτίου τε καὶ χορηγοῦ». Τὰ περὶ τῆς «ἐλλήνων βδελυγμίας» καὶ τῆς «ἐκείνων ἀθεωτάτως θεοπλασίας» μᾶς φανερώνουν ἐπιπρόσθετα καὶ τὴν ἱστορικὴ διάσταση τοῦ ἐλληνικοῦ φιλοσοφικοῦ γίγνεσθαι στὰ μέσα τοῦ 15ου αἰώνα καὶ συμπληρώνουν τὸ ὄλο σκηνικόν: Ἡ ἀνασκευὴ τῶν θέσεων καὶ τῶν ἀπόψεων τοῦ Πλήθωνα ἤφειλε κατὰ τὸν Καμαριώτη νὰ πραγματοποιηθεῖ σὲ θεολογικὸ πρώτιστα ἐπίπεδο, γιατί αὐτὲς ἀποτελοῦν ἓνα ἀπὸ τὰ κατεξοχὴν βασικὰ ἐρείσματα τόσο τοῦ ἐλέγχου τῆς χριστιανικῆς πίστεως ἀπὸ τὸν κύκλο τῶν φιλοσόφων τοῦ Μυστρά ὅσο καὶ τῆς ὅλης προσπάθειας ἐπανεισαγωγῆς στὸ Γένος τῶν Ἑλλήνων τῆς θρησκείας τῶν πολὺ μακρινῶν προγόνων τους¹.

Ἡ ἐπιλογή τοῦ θεολογικοῦ ἐπιπέδου ἀπὸ τὸν Καμαριώτη δὲν ἦταν, βέβαια, ἀναιτιολόγητη. Ὁ ἴδιος ὁ Πλήθων στὴν *Περὶ νόμων συγγραφῆ* του διατυπώνει τὶς ὅποιες φιλοσοφικὲς θέσεις καὶ ἀπόψεις του σὲ ἓνα πλαίσιο θεολογικοῦ οὐσιαστικὰ προβληματισμοῦ, τὸ ὁποῖο εἶναι εὐδιάκριτο ὄχι μόνο σὲ ὅσα κεφάλαια φέρουν τὶς εὐγλωττες ἐπιγραφές «Ἐς θεοὺς τοὺς λογίους εὐχή», «Κοινὰ περὶ θεῶν δόγματα», «Περὶ θεῶν θεραπείας», «Ἵμνοι εἰς θεοὺς» κ.λ.π.², ἀλλὰ καὶ στὸ κεφάλαιο «Περὶ εἰμαρμένης», τὸ ὁποῖο προδημοσίευσε καὶ τὸ περιεχόμενο τοῦ ὁποίου ἔλεγξε στοὺς δύο λόγους τοῦ ὁ Καμαριώτης ὠθούμενος, ὅπως παρατηρεῖ, ἀπὸ τὸν «ὑπὲρ εὐσεβείας ζῆλον, καὶ αὐτῆς ἀληθείας»³. Ἄς σημειωθεῖ δὲ ὅτι καὶ ὡς πρὸς τὴ διολίσθηση σὲ φράσεις, πού προσβάλλουν τὴν ἀξιοπρέπεια καὶ τὴν τιμὴ τῆς προσωπικότητος ἢ τὴ μνήμη ἄλλων φιλοσόφων, προηγήθηκε τοῦ Καμαριώτη ὁ Πλήθων, ὁ ὁποῖος δὲν δίστασε - ἰσχυριζόμενος μάλιστα πῶς «οὐδὲ τὸν συκοφάντην ἀντισυκοφαντεῖν εὐαγὲς εἶναι»⁴ - νὰ χαρακτηρίσει ἀκόμη καὶ τὸν Ἄριστοτέλη, ἐκτὸς τῶν ἄλλων, ὡς γελοῖο, ὡς ψευδόμενο καὶ ὡς «περὶ τὰ μέγιστα ἀμαθῆ»⁵. Πιὸ ὀξύς στὴ διολίσθησή του ἐμφανίζεται, βέβαια, στὸ ἔργο

1. Γιὰ τὸ φιλοσοφικὸ γίγνεσθαι τῶν μέσων τοῦ ἐλληνικοῦ 15ου αἰώνα πρβλ. πρὶν χεῖρα Νίκου Κ. Ψημμένου, *Ἡ ἐλληνικὴ φιλοσοφία ἀπὸ τὸ 1453 ὡς τὸ 1821 - Ἀνθολογία κειμένων μὲ εἰσαγωγή καὶ σχόλια*. Τόμος Α': *Ἡ κυριαρχία τοῦ Ἀριστοτελισμοῦ - Προκορυθαλικὴ καὶ κορυθαλικὴ περίοδος*, ἐκδόσεις «Γνώση», Φιλοσοφικὴ καὶ πολιτικὴ βιβλιοθήκη ἀρ. 26, σσ. 53-60. Πρβλ. ἐπίσης Κώστα Θ. Πέτσιου, *Ἡ «Περὶ φύσεως» συζήτηση στὴ νεοελληνικὴ σκέψη - Ὀψεις τῆς φιλοσοφικῆς διερεύνησης ἀπὸ τὸν 15ο ὡς τὸν 19ο αἰώνα*, Ἰωάννινα 2003, σσ. 23-56.

2. *Περὶ νόμων συγγραφῆ*, δ.π., σ. 44, 44-56, 58-62 καὶ 202-228.

3. *Λόγοι*, δ.π., σ. 116.

4. Γεωργίου Γεμιστοῦ, «Περὶ ὧν Ἄριστοτέλης πρὸς Πλάτωνα διαφέρεται» (ἐκδόση B. Lagarde), *Byzantion* 43/1973, σ. 321 (στ. 16).

5. Πρβλ. δ.π., σ. 331, στ. 16: «Γελοῖος δ' ἐστὶ καὶ ζῶα μὲν τιθέμενος τὰ ἄστρα.»

του *Πρὸς τὰς ὑπὲρ Ἀριστοτέλους Γεωργίου τοῦ Σχολαρίου ἀντιλήψεις*, στὸ ὁποῖο προσπάθησε νὰ ἀνασκευάσει τὴν ἀνασκευὴ τῶν ἐρμηνευτικῶν θέσε-
 ῶν του γιὰ τὴ φιλοσοφία τοῦ Πλάτωνα καὶ τοῦ Ἀριστοτέλη ἀπὸ τὸν ἀναφε-
 ρόμενο στὸν τίτλο μετέπειτα πρῶτο Οἰκουμενικὸ Πατριάρχῃ τῶν χρόνων
 τῆς Τουρκοκρατίας Γεννάδιο. Στὴν προσπάθειά του αὐτὴ ὁ Πλήθων δὲν ἐ-
 φείσθη ἄκρως προσβλητικῶν γιὰ τὴν προσωπικότητα καὶ τὴν τιμὴ τοῦ συγ-
 γραφέα τοῦ *Κατὰ τῶν Πλήθωνος ἀποριῶν ἐπ’ Ἀριστοτέλει ἔργου*¹. Ἐνδει-
 κτικὲς ὡς πρὸς αὐτὸ εἶναι οἱ φράσεις - κρίσεις «πρὸς γὰρ τοῖς ἄλλοις σοι
 κακοῖς καὶ τὸ ψεῦδος προχειρότατον», «ἀλλὰ καὶ τὰ ἐλθόντα (συγγράμμα-
 τα τοῦ Σχολαρίου, Ν.Κ.Ψ.) ἱκανὰ ἐμφῆναι σου τὴν ἀμαθίαν καὶ τῆς γε δια-
 νοίας τὸ σαθρόν», «σύ γὰρ πρὸς τῇ κακοηθείᾳ καὶ τὴν διάνοιαν ἀμβλὺς ...
 καὶ ἀμαθής, καὶ ταῦτα ἐν αὐτοῖς τοῖς Ἀριστοτέλους, ἐν οἷς δὴ σύ εἶναι τις
 αὐχεῖς», «οὐ γὰρ σὲ Γοργῶ τινὰ οὔσαν ἴσμεν, ἀλλὰ Μορμῶ παιδί’ ἄττα δε-
 δίττεσθαι δυναμένην»² κ.λ.π.

Οἱ διολισθήσεις τοῦ Πλήθωνα καὶ τοῦ Καμαριώτη σὲ φράσεις - κρί-
 σεις, πού στὴ θεώρηση τῆς σύγχρονης φιλοσοφικῆς ἱστοριογραφίας ἰσοδου-
 ναμοῦν ἀσφαλῶς μὲ ὑβρεις, ἔσο κι ἂν συγγενεύουν μεταξὺ τους ἐξαιτίας κυ-
 ρίως τῆς ὀξύτητάς τους, διαφέρουν, ὀφείλουμε νὰ παρατηρήσουμε, καὶ ὡς
 πρὸς τὸ ἐπίπεδο, στὸ ὁποῖο ἀναπτύσσονται, καὶ ὡς πρὸς τὸν στόχο, γιὰ τὴν
 ἐπίτευξη τοῦ ὁποίου ἄλλωστε διατυπώθηκαν. Ὁ Πλήθων ἀκολουθώντας
 τὴν σημείο πρὸς σημείο ἀνασκευὴ τῶν θέσεών του γιὰ τὸν Πλάτωνα καὶ
 γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη ἀπὸ τὸν Σχολάριο προσπαθεῖ ἐπίσης σημείο πρὸς ση-
 μεῖο νὰ ἀποκαταστήσει τὴν ἰσχὺ τῶν θέσεών του παραθέτοντας πρῶτα κα-
 τὰ λέξη τίς κατὰ τὴ γνώμη του ἔωλες βασικὲς παρατηρήσεις - ἀντιρρήσεις
 τοῦ Σχολαρίου, προσφεύγοντας στὴ συνέχεια στὶς γνωστὲς μας φράσεις -
 κρίσεις γιὰ τὴν ἱκανότητα τοῦ τελευταίου νὰ κατανοήσῃ μὲ ἐπάρκεια συγ-
 κεκριμένες διδασκαλίες τῶν δύο ἀρχαίων φιλοσόφων καὶ προβάλλοντας,
 τέλος, τὰ ἐπιχειρήματα, πού καὶ πάλι κατὰ τὴ γνώμη του καταδείκνυαν πε-
 ρίτρανα τὴν ὀρθότητα τῶν ὅσων ἰσχυρίστηκε στὴν περίφημη διάλεξη τῆς
 Φερράρας τὸ ἔτος 1439 μὲ θέμα *Περὶ ὧν Ἀριστοτέλης πρὸς Πλάτωνα δια-*

Σελ. 334, στ. 27-28: «Πρῶτον μὲν οὖν ἐκεῖνο ἐλεγκτέον ψευδόμενον αὐτόν.» Σελ. 342,
 στ. 28-30: «Πῶς γὰρ οὐ περὶ τὰ μέγιστα ἀμαθὴς Ἀριστοτέλης, συχνῶν τε ἄλλων ὧν
 ἔφαμεν ἕνεκα καὶ μάλιστα τε καὶ μεγίστου, τῆς τῶν αἰδίων οὐσιῶν οὐ παραγωγῆς...».

1. Πρόκειται γιὰ τὸ ἔργο, στὸ ὁποῖο ὁ Γεννάδιος ἀνασκευάζει τίς θέσεις τοῦ Πλή-
 θωνα. Περιλαμβάνεται στὸν τέταρτο τόμο τῶν Ἀπάντων τῶν εὐρισκομένων του (Πα-
 ρίσι 1935, σσ. 1-116).

2. Πρβλ. Γεωργίου Γεμιστοῦ-Πλήθωνος, «Πρὸς τὰς ὑπὲρ Ἀριστοτέλους Γεωρ-
 γίου τοῦ Σχολαρίου ἀντιλήψεις», *Ἑλληνικὴ Πατρολογία*, τ. 160, στ. 981 Α, 981 D-982
 Α καὶ 984 D.

φέρεται¹. Έτσι ή διολισθησή του στις άρνητικέσ για τόν Σχολάριο φράσεις - κρίσεις συντελεΐται σέ φιλοσοφικό - άκριβέστερα: σέ ιστορικοφιλοσοφικό - επίπεδο και ή στόχευσή του ύπηρετεΐ άμεσα τήν άποκατάσταση τής φήμης του ώς δεινοϋ γνώστη και έρμηνευτῆ τουϋ έργου τουϋ Πλάτωνα και τουϋ Άριστοτέλη².

Ό Καμαριώτης, αντίθετα, διολισθαίνει στή φιλοτέχνηση μιās άκρας άρνητικῆς εικόνας για τόν Πλήθωνα όχι, όπως άλλωστε έχουμε κιόλας έπισημάνει, παραθέτοντας από τήν πρώτη σελίδα τουϋ έργου του τις κατ' αυτόν λανθασμένες απόψεις περι είμαρμένης και άνασκευάζοντάς τες στή συνέχεια με έπιχειρήματα, αλλά κινούμενος σέ θεολογικό και όχι σέ φιλοσοφικό ή ιστορικοφιλοσοφικό επίπεδο φροντίζει πριν άπ' όλα νά πείσει τούς άναγνώστες τών Λόγων του για τόν κίνδυνο που διατρέχουν «εί τις αύτῶ (τῶ Πλήθωνι, Ν.Κ.Ψ.) προσέχειν αίροΐτο»³. Ό έλεγχος τών απόψεων τουϋ Πλήθωνα μετατίθεται έτσι σέ μία δεύτερη φάση, ένῶ ή άξιοπιστία τουϋ έλέγχου φαίνεται νά έξαρτάται από τὸ κατά πόσον οί άναγνώστες τών Λόγων έχουν πεισθεΐ για τήν επικινδυνότητα τών όσων γενικά ό εΐσηγητῆς τών απόψεων αύτῶν έχει διατυπώσει για όποιοδήποτε, έννοεΐται, ζήτημα.

Ή άπόφαση τουϋ Καμαριώτη νά άμαυρώσει τήν εικόνα τουϋ άντιπάλου πριν από τόν έλεγχο τών απόψεών του άνάγεται προφανώς στήν άδιαφιλονίκητη άποτελεσματικότητα τέτοιου είδους μεθόδων για άνάλογα έγχειρήματα μεταξύ τών μελῶν τουϋ χριστεπώνυμου πληρώματος τής Έκκλησίας, ταυτόχρονα όμως μάς άποκαλύπτει και τόν έντονο ζήλο του για τήν «έπίλυση» τουϋ περι είμαρμένης προβλήματος ώς ένός πρώτιστα θεολογικοϋ και δευτερευόντως φιλοσοφικοϋ προβλήματος. Γι' αυτό και όταν προβαίνει στον

1. Για τή σημασία τής διάλεξης αύτῆς πρβλ. Χρίστου Σπ. Σολδάτου, *Γεώργιος Γεμιστός Πλήθων*, έκδ. Γρηγόρη, Άθήνα 1973, σσ. 190-208. Πρβλ. έπίσης τὰ πρακτικά τουϋ διεθνούς συμποσίου Σπάρτης (26-28 Σεπτεμβρίου 1985) με θέμα *Πλατωνισμός και Άριστοτελισμός κατά Πλήθωνα*, Ίδρυμα έρεύνης και έκδόσεων νεοελληνικῆς φιλοσοφίας, Έρευναί άρ. 2, Άθήνα 1987, ιδιαίτερα τις εΐσηγήσεις τουϋ Δημητρίου Κούτρα (σσ. 107-117: «Ψύση και τέχνη στο έργο τουϋ Πλήθωνος *Περί ὧν Άριστοτέλης πρὸς Πλάτωνα διαφέρεται*»), τουϋ Λάμπρου Κουλουμπαρίτη (σσ. 125-131: «Κόσμος και κίνηση στο *Περί ὧν Άριστοτέλης πρὸς Πλάτωνα διαφέρεται*») και τουϋ Λεωνίδα Μπαρτζελιώτη (σσ. 133-143: «Κριτική και άντικριτική τῆς περι ιδεῶν θεωρίας τών Πλατωνικῶν»).

2. Χαρακτηριστική ώς πρὸς αυτό είναι ή άναφορά του στήν άναγνώριση τῆς δρθότητας τῆς δικῆς του έρμηνείας «χωρίου τινός» από τόν Ίταλό φιλόσοφο Ugo Benzi (Σιένα 1376 - Φερράρα 1439). Πρβλ. Γεωργίου Γεμιστοϋ-Πλήθωνος, *δ.π.*, στ. 982 Β-Γ: «Τούτο δ' Οϋγων...προτεΐνας ήμΐν χωρίου τινός έρμηνείαν... και φάσκων οϋκ άρέσκεσθαι τῆ έρμηνεία, ήν γάρ οϋδ' ύγιές οϋδέν αύτῆς, έπειδή τῆς παρ' ήμῶν ύγιούς ήκουσεν, άπέδέξατό τε και τῆς παρὰ σφίσι πολύ δῆ έτι μάλλον κατέγνω.»

3. Ματθαίου Καμαριώτου, *δ.π.*, σ. 2.

ἐλεγχο τῶν ἐπὶ μέρους ἀπόψεων τοῦ Πλήθωνα - τίς ὅποιες κι αὐτὸς πρῶτα παραθέτει κατὰ λέξη καὶ μετὰ προσπαθεῖ νὰ τίς ἀνασκευάσει - ἡ ἐπιχειρηματολογία του διανθίζεται μὲ ἀπαξιωτικὲς σὲ κάθε περίπτωση φράσεις - κρίσεις, ποὺ ἀναφέρονται ἄμεσα στὶς θρησκευτικὲς προπάντων πεποιθήσεις του, ἐνῶ ἔμμεσα θέτουν ὑπὸ ἀμφισβήτηση καὶ τὴν ὅλη προσφορά του ὡς φιλοσόφου.

Κατὰ τὸν Καμαριώτη, λοιπόν, ὁ Πλήθων εἰσήγαγε «τὴν εἰμαρμένην ἐξ ἀνάγκης ... τὴν ἄπασαν τῆς ἰδίας ἀσεβείας ἰσχὺν ... πιστεύων»¹ καὶ ὑποστήριξε ὅτι «τὰ μέλλοντα ἅπαντα εἰμαρταί τε ἐξ αἰῶνος καὶ τέτακται ... ὑφ' ἐνὶ τῶν πάντων βασιλεῖ Διὶ ταττόμενά τε καὶ ὀριζόμενα»² ὡς «ἀποστάτης», ποὺ διανοήθηκε «τῷ τῆς σοφίας ἀγαθῷ ἐπὶ τῷ ἑαυτοῦ κακῷ καθάπαξ χρῆσασθαι»³. δέχτηκε δὲ ὁ «ἀθεώτατος» τὴν «ἀμεταβλησίαν» τῶν θεῶν του «περὶ τὰ σφίσιν ὑπὲρ τῶν μελλόντων ἐγνωσμένα», τὴν ὅποια, ὅπως παρατηρεῖ ὁ Καμαριώτης, «καὶ ἡμεῖς αὐτῷ καθ' ἕτερόν τινα συνομολογήσομεν τρόπον», ὅμως οἱ θεοὶ τοῦ Πλήθωνα δὲν εἶναι θεοί, ἀφοῦ «ὅπου ... πλῆθος, ἀνάγκη καὶ διαφορὰν εἶναι» καὶ ὅπου διαφορὰ ἐκεῖ καὶ τὸ «ἀναιρετικόν» τῆς «ἀπλότητος καὶ τελειότητος», ποὺ ἀποτελοῦν τὰ κατεξοχὴν βασικὰ γνωρίσματα τοῦ θεοῦ⁴.

Ἄλλωστε, ὑπογραμμίζει ὁ Καμαριώτης, «τὴν περὶ τῆς εἰμαρμένης πονηροτάτην καὶ ἀσεβεστάτην Πλήθωνος ἀποτρεπόμενοι παντάπασι δόξαν» δὲν φοβόμαστε μήπως «συνανέλωμεν καὶ τὴν πρόνοιαν»⁵. Μπορεῖ ὁ Πλήθων νὰ διατείνεται ὅτι «κινδυνεύουσι ... οἱ τὴν περὶ τῶν ἐσομένων ἀνάγκην τε καὶ εἰμαρμένην ἀναίρουντες, ἢ καὶ τῆς προνοίας τῶν τῆδε ἐκβάλλειν τοὺς θεούς, ἢ καὶ τὴν τῶν χειρόνων αὐτοῖς αἰτίαν ἀντὶ τῶν ἐκ τῶν δυνατῶν βελτίστων περιάπτειν»⁶, ὅμως γιὰ τὸν Καμαριώτη ἰσχύει «τὸ ἀνάπαλιν»: «μὴ τὴν εἰμαρμένην τιθέντες, ἑαυτοὺς ἀποσχοινίσωμεν τῆς προνοίας, ἀνάγκη δουλεύοντες καὶ εἰμαρμένη», ἀφοῦ «ἄλλος γὰρ δὴ λόγος εἰμαρμένης, καὶ ἄλλος προνοίας»⁷. Καὶ διαφέρουν οἱ λόγοι τῶν δύο αὐτῶν ἐννοιῶν στὸ βαθμὸν ποὺ «τὸ μὲν γὰρ οἶον προνοεῖν ἐστὶ, ταυτὸν δ' εἰπεῖν ἐνεργεῖν· τὸ δ' οἶον εἰρμῷ τινι οὕτως ἔχειν, ταυτὸν δ' εἰπεῖν πάσχειν»⁸.

Ὁ Πλήθων σφάλει καὶ ὅταν ἰσχυρίζεται πῶς «εἰ μὴ ὄριστο τὰ μέλλοντα, οὐδ' ἂν προεγιγνώσκετο, οὐ μόνον γε οὐχ ὑπ' ἀνθρώπων, ἀλλ' οὐδ' ὑπὸ

1. Ὁ.π., σ. 10.

2. Ὁ.π., σ. 8 κ.έ. Πρβλ. καὶ Γεωργίου Γεμιστοῦ-Πλήθωνος, *Περὶ νόμων συγγραφή* (στὸ ἐξῆς: *Νόμων συγγραφή*), δ.π., σ. 66.

3. Ματθαίου Καμαριώτου, δ.π., σ. 30.

4. Ὁ.π., σ. 36 κ.έ. Πρβλ. καὶ Γεωργίου-Πλήθωνος, δ.π., σ. 64.

5. Ματθαίου Καμαριώτου, δ.π., σ. 52.

6. Ὁ.π., Πρβλ. καὶ Γεωργίου Γεμιστοῦ-Πλήθωνος, δ.π., σ. 64 κ.έ.

7. Ματθαίου Καμαριώτου, δ.π., σ. 54.

8. Ὁ.π.

τῶν θεῶν ἂν οὐδενός»¹. Ὁ ἰσχυρισμός του ἀνάγεται κατὰ τὸν Καμαριώτη καὶ πάλι στὴ μὴ διαφοροποίηση δύο ἐννοιῶν - τῆς ἐννοίας τοῦ ὀρισμοῦ καὶ τῆς ἐννοίας τῆς πρόγνωσης: «ταυτὸν ... βούλοιστ' ἂν (ὁ Πλήθων, Ν.Κ.Ψ.) αὐτὰ εἶναι· ἀλλ' οὐ ταυτὸν ἐστὶ· τὸ μὲν γὰρ ὠρίσθαι ταυτὸν εἶναι τῷ ὑπ' αἰτίαν τετάχθαι...τὸ δὲ προγινώσκειν οὐ τοιοῦτον· οὐ γὰρ εἴ τι προγινώσκει τι, καὶ αἴτιον τοῦτο τοῦ προγινωσκομένου.»² Γι' αὐτὸ ἀκριβῶς «ὁ θεὸς πάντα μὲν οἶδεν, οὐ πάντα δὲ ὀρίζει»³. Ὁ ἴδιος ὁ Πλήθων «οἶδε», βέβαια, τόσο «τὸν αὐτοῦ ... Θεὸν Δία ... καὶ τοι οὐχ ὠρίσται μόνος τῶν ἀπάντων» ὅσο καὶ «τὴν εἰμαρμένην, τὴν ... πάντα ὀρίζουσιν, αὐτὴν δὲ ὀριζομένην ὑπ' οὐδενός» καὶ ἐπομένως «πάντη πάντως ἀόριστον οὔσαν» - ἐκτὸς ἂν τῆ δεχτεῖ κανεὶς ἀπλῶς ὡς «ἀνάπλασμα» τῆς διανοίας τοῦ Πλήθωνα, δηλαδή ὡς «τινα τραγέλαφον, ἢ χίμαιραν, ἢ τι τῶν παραπλησίων»⁴.

Καὶ τὰ «περὶ τοῦ διατιθέναι τε καὶ διατίθεσθαι», ποὺ καταγράφονται στὸ «Περὶ εἰμαρμένης» κεφάλαιο τῆς *Νόμων συγγραφῆς*⁵, χαρακτηρίζονται ἀπὸ τὸν Καμαριώτη ὡς μὴ «ἐγκαίρως φιλοσοφηθέντα», τὰ ὁποῖα μάλιστα «οὐδὲν ἔχει κοινὸν ἡμῖν τε καὶ Πλήθωνι»⁶. Οἱ ἐννοίες «διατιθέναι» καὶ «διατίθεσθαι», μὲ τίς ὁποῖες ἐπιχειρεῖται νὰ καταδειχθεῖ πῶς οἱ «θεοὶ ἴσασι δῆπου τὰ ἐσόμενα»⁷, ἐρείδονται κατὰ τὸν Καμαριώτη στὴ σύλληψη τοῦ θεοῦ ὅχι ὡς «ἀπαθοῦς», ὅπως «ἡμεῖς... πρεσβεύομεν», ἀλλὰ ὡς «οὐκ ἀπαθοῦς»⁸. Στὸ κείμενό του ὁ Πλήθων δὲν ἀναφέρεται ἀσφαλῶς στὸ «οὐκ ἀπαθές» τοῦ θεοῦ, ὅμως γιὰ τὸν ἐπικριτὴ του «ἀνάγκη, μὴ ἂν ἄλλως ἔχειν αὐτό», ἀφοῦ δεχόμενος κανεὶς τὸ θεῖον ὡς «πληθυνόμενον τε καὶ εἰς πολλὰ κατακερματιζόμενον» καταλήγει στὴν ἀναγνώριση τουλάχιστον τῶν «παρὰ τὸν Δία» ὡς δούλων «εἰμαρμένης τε καὶ Διός»⁹. Καὶ «ὁ... δοῦλον, τοῦτο οὐκ ἀπαθές ἐστι», παραρατηρεῖ ὁ Καμαριώτης¹⁰.

Ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν ἰσχὺ ἢ τὴν μὴ ἰσχὺ τῆς παρατήρησης αὐτῆς καὶ κατ' ἐπέκταση ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν ὀρθότητα ἢ τὴ μὴ ὀρθότητα τῆς ἐρμηνευτικῆς ἀπόδοσης τῆς ἀπόπειρας τοῦ Πλήθωνα νὰ καταδείξει πῶς οἱ «θεοὶ ἴσασι δῆπου τὰ ἐσόμενα», οἱ ἐννοίες «διατιθέναι» καὶ «διατίθεσθαι» χρησιμοποιήθηκαν στὴ συνέχεια ἀπὸ τὸν Καμαριώτη ὡς ὁ ἀκρογωνιαίος λίθος

1. Γεωργίου Γεμιστοῦ-Πλήθωνος, *δ.π.*, σ. 68· Ματθαίου Καμαριώτου, *δ.π.*, σ. 60.

2. *ᾠ.π.*, σ. 62.

3. *ᾠ.π.*

4. *ᾠ.π.*, σ. 62 κ.έ.

5. Πρβλ. Γεωργίου Γεμιστοῦ-Πλήθωνος, *δ.π.*

6. Ματθαίου Καμαριώτου, *δ.π.*, σ. 86.

7. Πρβλ. Γεωργίου Γεμιστοῦ-Πλήθωνος, *δ.π.*, σ. 68.

8. Πρβλ. Ματθαίου Καμαριώτου, *δ.π.*: «ἀπαθές γὰρ ἡμεῖς τὸ θεῖον πρεσβεύομεν...

Πλήθωνι δὲ τὸ θεῖον οὐκ ἀπαθές.»

9. *ᾠ.π.*

10. *ᾠ.π.*, σ. 88.

τῆς ἐπιχειρηματολογίας του γιὰ τὴν ἀνασκευὴ μιᾶς ἀκόμη θέσης τοῦ ἀντιπάλου του. Πρόκειται γιὰ τὴν «ἄλογον» κατὰ τὴ γνώμη του θέση, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία «τῷ ὠρισμένῳ τῆς τοῦ Θεοῦ γνώσεως, τὸ ὠρισμένον ἐπεσθαι τῶν ἐσομένων καὶ ἀναγκαῖον»¹ - μία θέση, τὴν ὁποία καὶ ἀνασκευάζει ὑπενθυμίζοντας ὅτι «ἐκεῖνος» μὲν, δηλαδή ὁ Πλήθων, εἶναι «ὑπὲρ τὸ διατιθέναι ... ἡμεῖς δὲ ἐν τῷ διατίθεσθαι», διατυπώνοντας τὸ ἐρώτημα «πῶς οὖν τὸ ἐν τῷ διατίθεσθαι καὶ πάσχειν, κοινωνήσει τῷ καὶ τοῦ διατιθέναι ὑπερανωκισμένῳ» καὶ χαρακτηρίζοντας «ταῦτα» ὡς «λῆρον» χωρὶς «ὑγιᾶς οὐδὲ ἐν» καὶ τὴν «τοιαύτην τεχνολογίαν» ὡς «ἀσεβείας ἀνάμεστον»².

Τὴν ἴδια γραμμὴ πλεύσης ἀκολουθεῖ ὁ Καμαριώτης καὶ στὴν ἀνασκευὴ τῆς, ὅσο γνωρίζουμε, τελευταίας προσπάθειας τοῦ Πλήθωνα νὰ τεκμηριώσῃ τὴν «τοιαύτην τεχνολογίαν» του, δηλαδή τὴν «περὶ εἰμαρμένης» διδασκαλία, προσφεύγοντας στὸν «ἄφυκτόν τε καὶ ἀναπόδραστον» τῶν «προμαθηκόντων τὰ ἐσόμενα» καὶ τῶν «πειρωμένων διαφυγεῖν ... τὰ πεπρωμένα»³. Μετὰ τὴν προβολὴ τῶν δικῶν του ἀπόψεων, σύμφωνα μὲ τὶς ὁποῖες «οὐκ ἀνάγκη, εἰ προεγνωσμένοις τισί ... εἰμαρμένη πάντα εἶναι καὶ πεπρωμένα»⁴ καὶ «πάντως ὅσοι τὰ προεγνωσμένα διαφυγεῖν πειρῶνται» δὲν «περιπίπτουσιν πάντες αὐτοῖς»⁵, ὁ Καμαριώτης - ὀλοκληρώνοντας τὴν κριτικὴ του στὴν «θεοποιία» τοῦ Πλήθωνα καὶ ταυτόχρονα τὸν πρῶτο ἀπὸ τοὺς δύο Λόγους του - δὲν παραλείπει νὰ ἀναφερθεῖ στὸν ἀντίπαλό του ὡς «ὑψηγῆτήν» ἐνὸς «δεινοῦ ... πάθους», τοῦ ὁποίου τὴν «θεοπλασία» ἐρμηνεύει ὡς ἐπακόλουθο τῆς «παρὰ τοῦ αὐτοῦ διεστραμμένης καὶ πονηρᾶς γνώμης, καὶ τῆς ἀληθείας ἀποστάτιδος»⁶, νὰ ἐπισημάνει ὅτι ὁ Πλάτων ὑπῆρξε ὄχι «ἡμέτερος», ἀλλὰ τοῦ «Πλήθωνος καθηγητῆς» καὶ νὰ δηλώσῃ μὲ ἔμφαση ὅτι «ἡμεῖς ἀλιέων τε καὶ σκυτοτόμων ἐσμὲν μαθηταί»⁷.

Ὡς «μαθητῆς ἀλιέων τε καὶ σκυτοτόμων» ὁ Καμαριώτης παραθέτει καὶ ἐλέγχει καὶ στὸν δεύτερο ἀπὸ τοὺς δύο Λόγους του τὶς θέσεις τοῦ ἀντιπάλου του γιὰ τὸ ζήτημα τῆς ἐλευθερίας τοῦ ἀνθρώπου χωρὶς, βέβαια, νὰ παραλείψῃ νὰ ἀπαριθμήσῃ καὶ πάλι πρὶν ἀπ' ὅλα τὰ κατὰ τὴν γνώμη του κύρια γνωρίσματα τῆς σκέψης γενικὰ τοῦ Πλήθωνα χρησιμοποιώντας μάλιστα ὡς ἀφετηρία του τὰ ὅσα, ὅπως γράφει, «κατὰ τὴν ἡμετέραν ἀρκούντως, ὡς οἶμαι, δύναμιν» κατέγραψε στὸν πρῶτο Λόγο του εἴτε ὡς «σοφίαν», εἴτε ὡς «ἀπόνοιαν», εἴτε ὡς «ἀσέβειαν» ἐπωφελοῦμενος «τὸ ἀσθενές

1. Ὁ.π., σ. 94.

2. Ὁ.π., σ. 98.

3. Ὁ.π. Πρβλ. καὶ Γεωργίου Γεμιστοῦ-Πλήθωνος, ὁ.π., σ. 70.

4. Ματθαίου Καμαριώτου, ὁ.π., σ. 100.

5. Ὁ.π., σ. 104.

6. Ὁ.π. Ὁ ὅρος «θεοποιία» ἀπὸ τῆ σ. 58.

7. Ὁ.π., σ. 106.

του λόγου» του στο «Περὶ εἰμαρμένης» κεφάλαιο τῆς *Νόμων συγγραφῆς*¹. Στὰ γνωρίσματα τῆς σοφίας, τῆς ἀπόνοιας καὶ τῆς ἀσέβειας προσθέτει τώρα τὴν ἀνοησία² καὶ τὴν ἄρνηση τοῦ «ἀληθεύειν»³, τὰ ὁποῖα κατὰ τὸν Καμαριώτη ἐμφανίζουν τὸν Πλήθωνα ὡς «τὰ ἔσχατα...κακουργοῦντα», ἀφοῦ ἐκδιπλώνοντας τὴν περὶ εἰμαρμένης διδασκαλία του ἐπεσήμανε καὶ σχολίασε τὶς ἀντιθέσεις, πού ἡ ἀποδοχὴ τῆς διδασκαλίας του ὡς ὀρθῆς συνεπιφέρει, «ὡς αὐτῷ (τῷ Πλήθωνι, Ν.Κ.Ψ.) ἔδοξεν εὐπορα εἶναι εἰς ἐπιχείρησιν»⁴.

Ἡ πρώτη ἀντίθεση, πού ἐπεσήμανε καὶ σχολίασε ὁ Πλήθων ἀμέσως μετὰ τὴν ἐκδίπλωση τῆς διδασκαλίας του, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία, ὅπως γνωρίζουμε, «τὰ μέλλοντα ἅπαντα εἰμαρταί τε ἐξ αἰῶνος καὶ τέτακται... ὑφ' ἐνὶ τῶν πάντων βασιλεῖ Διὶ ταττόμενά τε καὶ ὀρίζόμενα»⁵, ἦταν ἡ ἐξῆς: «εἰ πάντα ὄρισταί, φαίη ἂν τις, καὶ οὐδὲν ὅ,τι μὴ καὶ ἀνάγκης μετείληφε τῶν ὄντων τε καὶ γιγνομένων, ἐκ τε τῶν ἀνθρώπων οἴχετ' ἂν ἡ ἐλευθερία, καὶ ἡ δίκη ἐκ τῶν Θεῶν.»⁶ Στὸ τὶ «φαίη ἂν τις» τοῦ Πλήθωνα ὁ Καμαριώτης προ-ἅπαντᾶ καταρχὴν μὲ τὴν ἐρώτηση «τῷ ἀντιθέσθαι τις χώρα», ἐνῶ χαρακτηρίζει ὡς περίεργη τὴν «ἐπίλυσιν τῶν ἀντιτιθεμένων»⁷. στὴ συνέχεια, ὅμως, δέχεται νὰ συζητήσῃ τὶς ἀντιθέσεις «χάριτι τῆ Πλήθωνος χαρίζομενος»⁸, ἂν καὶ εἶναι ἐκ τῶν προτέρων πεπεισμένος ὅτι «ἐκεῖνα γε ἀληθείας ἀπηλλοτριῶται παντελῶς»⁹.

Ἄν ἡ «ἐπίλυσις τῶν ἀντιτιθεμένων» θὰ μπορούσε πράγματι νὰ χαρακτηριστεῖ ἀπὸ κάποια σκοπιὰ ὡς περίεργη, ἢ ἐκ τῶν προτέρων διαμορφωμένη πεποίθησις τοῦ Καμαριώτη γιὰ τὴν «ἀλλοτριώση» τῶν ἀπόψεων τοῦ ἀντιπάλου τοῦ Πλήθωνα ἀπὸ τὴν ἀλήθεια εἶναι, νομίζω, ἐνδεικτικὴ ἐνὸς μὴ φιλοσοφικοῦ τρόπου σκέψης. Ὁ Καμαριώτης, μὲ ἄλλα λόγια, αὐτοπροβάλλεται πότε ἔμμεσα καὶ πότε ἄμεσα ὡς ὁ κάτοχος μιᾶς ἀλήθειας, μὲ τῆς ὁποίας τὰ μέτρα κρίνει ἀπόψεις, πού ἀποκρυσταλλώθηκαν πέρα ἀπὸ τὴ δική του ἀλήθεια. Ἀκριβέστερα: Ὁ Καμαριώτης κρίνει ὡς θεολόγος τὶς ἀπόψεις

1. Ὁ.π., σ. 114.

2. Ὁ.π., σ. 116: «καὶ τὶς ἂν αὐτῶν ποιοῖτο λόγον λοιπόν, ἀσεβοῦντι συνασεβεῖν αἰρουμένων, καὶ συνανοηταίνειν ἀνοηταίνοντι;»

3. Ὁ.π., σ. 118: «οὐ γὰρ οὐχ οἶόν τε, οὐδὲ βουλομένῳ λοιπόν, ἀληθεύειν, ἐκεῖνά γε καθάπαξ ἠξιώκῃ, ἅπερ ἀληθείας ἀπηλλοτριῶται παντελῶς.»

4. Ὁ.π.: «νῦν δὲ καὶ περὶ αὐτὸ τοῦτο τὰ ἔσχατα φαίνεται κακουργῶν, ἄλλως τε, καὶ ὅτι οὐκ ἂν οἶόν τε ἦν οὐδὲ λόγων ὅπως οὖν πρὸς τὴν ἀντίθεσιν εὐπορεῖν, εἰ ὡς ἔδει ἀντιτεθείκει.»

5. Ὁ.π.

6. Ὁ.π.

7. Ὁ.π., σ. 120. Πρβλ. καὶ Γεωργίου Γεμιστοῦ-Πλήθωνος, δ.π., σ. 70.

8. Ματθαίου Καμαριώτου, δ.π.

9. Ὁ.π., σ. 118.

ένος θεολογίζοντος, οφείλουμε να δεχτούμε, φιλοσόφου, τὸν ὁποῖο ὁ ἴδιος φαίνεται να ἀναγνωρίζει μόνον ὡς θεολόγο.

Ἔτσι ἐξηγεῖται, ἄλλωστε, καὶ ἡ συγκαταβατικὴ ὡς ἓνα σημεῖο παρατήρησή του, σύμφωνα με τὴν ὁποία ἡ ἀντίθεση, ποὺ ὁ ἴδιος ὁ Πλήθων διατυπώνει ἀμέσως μετὰ τὴν παρουσίαση τῆς περὶ εἰμαρμένης διδασκαλίας του, «πῆ μὲν πρὸς ἡμῶν οὔσα, πῆ δ' οὐ πρὸς ἡμῶν, παρόσον ἀντὶ Θεοῦ θεοὺς παρεισάγει»¹. Ἡ παρατήρησή του αὐτὴ μᾶς ἀποκαλύπτει καταρχὴν τὴν δογματικὴν προέλευση τῆς κριτικῆς του: Δέσμιος σχημάτων τῆς χριστιανικῆς σκέψης ὁ Καμαριώτης κρίνει ζητήματα, ποὺ τίθενται σὲ φιλοσοφικὸ πρωτίστως ἐπίπεδο, ἔχοντας ὡς μοναδικὸ καὶ γι' αὐτὸν ἀλάνθαστο μέτρο τὸ τί «πρὸς ἡμῶν» καὶ τί «οὐ πρὸς ἡμῶν». Ἡ ἴδια παρατήρηση, ὡστόσο, μᾶς ἀποκαλύπτει καὶ τὸν βαθύτερο λόγο τῆς ὀξύτητας τῆς κριτικῆς του πρὸς ὅ,τι κι ἂν εἶχε διδάξει ὁ Πλήθων: Ὁ ἀγαπημένος μαθητὴς τοῦ πρώτου Οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου μετὰ τὴν ἄλωση τῆς Κωνσταντινούπολης διέγνωσε σωστὰ τὴν πρώτη στόχευση τῆς Πληθώνειας φιλοσοφίας, ποὺ πέρα ἀπὸ κάθε ἀμφιβολία πρόβαλε καὶ προβάλλει ὡς προσπάθεια ἐπανασύστασης τῆς θρησκείας τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων στὴν κοινωνία τῶν μακρινῶν ἀπογόνων τους καὶ μάλιστα σὲ στιγμὲς τοῦ ὄρατοῦ σὲ ὅλους κινδύνου ὑποδούλωσής τους σὲ ἀλλόγλωσσους καὶ ἀλλόθρησκους². Τὴν ἀπεγνωσμένη - ἀλλά, θὰ λέγαμε, καὶ ἀρκούντως γραφικὴ ἀπὸ ἱστορικὴ σκοπιὰ - προσπάθεια τοῦ Πλήθωνα θέλησε προφανῶς να ἀναχαιτίσει με τοὺς δύο λόγους τοῦ ὁ Καμαριώτης, ποὺ ὡς μάχιμος θεολόγος δὲν ἐφείσθη ὑβριστικῶν ἐκφράσεων προκειμένου να καταδείξει ὄχι μόνον τὸ σφαλερὸν τῶν θέσεων τοῦ ἀσεβοῦς κατ' αὐτὸν ἀντιπάλου του, ἀλλὰ ταυτόχρονα να ἀναδείξει καὶ τὴν ὀρθότητα τῆς δικῆς του καὶ μοναδικῆς κατὰ τὴ γνώμη του ἀλήθειας.

Ἡ ὀξύτητα τῆς κριτικῆς τοῦ Καμαριώτη δὲν συνδέεται, βέβαια, τόσο με τὸν ἀναμφίβολα ἀνύπαρκτο «κίνδυνος» ἐπιστροφῆς τοῦ Γένους στὴ λατρεία τῶν δώδεκα θεῶν τῆς ἑλληνικῆς καὶ ρωμαϊκῆς ἀρχαιότητος λίγο πρὶν ἀπὸ καὶ λίγο μετὰ τὴν ἄλωση τῆς Πόλης, ὅσο με τὴ σύλληψη τῆς ἀλήθειας ὡς δόγμα, τὸ ὁποῖο, ἀντὶ να ἀποτελεῖ πηγὴ ἡρεμίας, χρησιμεύει συχνότατα ὡς ἀφετηρία δραματοποιήσεων καὶ φιλοσοφικῶν ἀκόμη μὴ συμβατῶν με αὐτὸ προτάσεων, ποὺ κατὰ κανόνα δὲν ἔχουν ἀπήχηση στὰ εὐρύτερα στρώματα τῆς ὁποίας κοινωνίας. Ἀπὸ αὐτὴν τὴν ἀποψη ἡ προσπάθεια τοῦ Κα-

1. Ὁ.π., σ. 120.

2. Γιὰ τὰ κίνητρα τῆς προσπάθειας αὐτῆς τοῦ Πλήθωνα πρβλ. Δημητρίου Δέδε, «Θρησκεία καὶ πολιτικὴ κατὰ τὸν Γεώργιο Γεμιστὸ Πλήθωνα», δ.π., σσ. 426-430, καὶ "Die wichtigsten Gründe der Apostasie des Georgios Gemistos (Plethon)", δ.π., σσ. 362-365. Αἰκατερίνης Δώδου, δ.π., σσ. 145-147. Λεωνίδα Κ. Μπαρτζελιώτη, Ὁ ἑλληνοκεντρισμὸς καὶ οἱ κοινωνικοπολιτικὲς ιδέες τοῦ Πλήθωνα, Ἀθήνα 1989, σσ. 36-42.

μαριώτη νὰ «ἀναχαιτίσει» τὴν ἀπεγνωσμένη καὶ γραφικὴ ὡς ἓνα σημεῖο προσπάθεια τοῦ Πλήθωνα νὰ ἐπαναφέρει στὸ Γένος τὴ λατρεία τοῦ δωδεκάθεου, θὰ πρέπει νὰ ἐκτιμηθεῖ ὄχι ἀσφαλῶς ὡς ἐξίσου ἀπεγνωσμένη, ἀφοῦ τέτοιος «κίνδυνος» δὲν ὑπῆρχε, ἀλλὰ ὡς ἐξίσου γραφικὴ.

Γραφικὴ ἢ μὴ γραφικὴ ἢ προσπάθεια εἴτε τοῦ Πλήθωνα εἴτε τοῦ Καμαριώτη εἴτε καὶ τῶν δύο ἀνδρῶν, ἢ ἐκ μέρους τους προσέγγιση τῆς ἔννοιας τῆς εἰμαρμένης δὲν παύει νὰ ἀποτελεῖ δεῖγμα μετατόπισης - ἂν ὄχι ἐκτροπῆς - ἐνὸς προβλήματος ἀπὸ αὐστηρὰ φιλοσοφικὸ σὲ αὐστηρὰ θεολογικὸ ἐπίπεδο. Κι ὅσο κι ἂν ἀκούγεται παράξενα, ἡ μετατόπιση αὐτὴ ὀφείλεται κυρίως στὸν θεολογοῦντα φιλόσοφο καὶ ὄχι στὸν φιλοσοφοῦντα θεολόγο: Ὁ Πλήθων εἶναι αὐτός, ποὺ ἄρθρωσε τὸν φιλοσοφικὸ λόγο του στὸ ὄνομα τῶν δωδεκάθεων τῆς ἀρχαιότητος, μὲ τοὺς ὁποίους συνέδεσε μάλιστα καὶ τὴν ἔννοια τῆς πρόνοιας, ποὺ παρὰ τὴ στωϊκὴ προέλευσή της¹ βρῆκε τὴν τελικὴ ἀποκρυστάλλωση τοῦ περιεχομένου της στὴ χριστιανικὴ θεολογικὴ σκέψη ὡς *providentia*². Ἔτσι, στὴν ἀρχὴ τοῦ «Περὶ εἰμαρμένης» κεφαλαίου τῆς *Νόμων συγγραφῆς* του ἐπεσήμανε, ἐκτὸς τῶν ἄλλων, ὅτι «οἱ περὶ τῶν ἐσωμένων ἀνάγκη καὶ εἰμαρμένην ἀναιροῦντες» κινδυνεύουν «καὶ τῆς προνοίας ὅλως τῶν τῆδε ἐκβάλλειν τοὺς θεοὺς»³, ποὺ κάθε χριστιανὸς εὐκολὰ θὰ μπορούσε νὰ «διαβάσει» ὡς «τῆς προνοίας ὅλως τῶν τῆδε ἐκβάλλειν τὸν Θεόν». Γι' αὐτὸ ἴσως καὶ ὁ Καμαριώτης πρόσθεσε στὴ γνωστὴ μας παρατήρησή του «πῆ μὲν πρὸς ἡμῶν οὔσα, πῆ δ' οὐ πρὸς ἡμῶν» τὴ φράση «παρόσον ἀντὶ Θεοῦ θεοὺς παρεισάγει»⁴.

1. Πρβλ. Myrto Dragona-Monachou, *The Stoic Arguments for the Existence and the Providence of the Gods*, ἔκδοση τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, Βιβλιοθήκη Σοφίας Ν. Σαριπόλου ἀρ. 32, Ἀθήνα 1976, σσ. 131-159, 227-230 καὶ 244-261. Ἐλένης Καραμπατζάκη-Περδίκη, *Ὁ Ποσειδώνιος καὶ ἡ ἀρχαία Στοά - Συμβολὴ στη μελέτη τῆς στωϊκῆς φιλοσοφίας*, Ἰωάννινα 1998, σσ. 75-104.

2. Πρβλ. Βασιλείου Χ. Ἰωαννίδου, *Ὁ Ἀπόστολος Παῦλος καὶ οἱ Στωϊκοὶ φιλόσοφοι - Αἱ ἰδέαι αὐτῶν περὶ θεοῦ προορισμοῦ καὶ περὶ ἀνθρωπίνης ἐλευθερίας*, Ἀθήνα 19572, ἰδιαιτέρα σσ. 167-204 (: «Παραβολὴ τῶν περὶ θεοῦ προορισμοῦ ἰδεῶν τοῦ Ἀπ. Παύλου καὶ τῶν Στωϊκῶν»). Γιὰ τὴν ἔννοια τῆς πρόνοιας στὴ βυζαντινὴ σκέψη πρβλ. Λίνου Γ. Μπενάκη, *Βυζαντινὴ φιλοσοφία: Κατάφαση τῆς ἐλευθερίας τοῦ ἀνθρώπου ('αὐτεξούσιον') καὶ ἀναγωγὴ τῆς ἀναγκαιότητος στὴν βούληση καὶ δύναμη τοῦ Θεοῦ ('θεία πρόνοια')*, *Πρακτικὰ ε' διεθνοῦς ἀνθρωπιστικοῦ συμποσίου Ἀθηνῶν - Πηλίου 1981*, Ἀθήνα 1984, σσ. 163-175 καὶ «Ἐλευθερία καὶ ἀναγκαιότητα στὴν βυζαντινὴ φιλοσοφία», *Δωδώνη*, μέρος τρίτο, τόμος ΚΕ', Ἰωάννινα 1996, σσ. 202-220 (ἀντιφώνηση κατὰ τὴν ἀναγόρευση του σὲ ἐπίτιμο διδάκτορα φιλοσοφίας ἀπὸ τὸ Τμῆμα Φιλοσοφίας, Παιδαγωγικῆς καὶ Ψυχολογίας τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων στὶς 13 Δεκεμβρίου 1995).

3. Γεωργίου Γεμιστοῦ-Πλήθωνος, ὁ.π., σ. 64 κ.έ.

4. Πρβλ. Ματθαίου Καμαριώτου, ὁ.π., σ. 120. Ἀξιοπρόσεκτη εἶναι ἡ συνέχεια τῶν δύο παραθεμάτων: «εἰ δὲ Θεός, καὶ ὁ ἀληθής, ἀντὶ θεῶν μεταλειφθεῖ ματαίων, πᾶσά τε πρὸς ἡμῶν ἔσται, καὶ τὸ ἄλυτον ἔξει μεθ' ἑαυτῆς, κἂν εἰ Πλήθων πολλὰ σοφίζοιτο μάτην.»

Στήν τελευταία αυτή φράση θά πρέπει, νομίζω, νά αναγνωρίσουμε όχι απλώς τήν άφορμή ή και τήν αίτία ένασχόλησης του εϋσεβοϋς Καμαριώτη με τόν άσεβή Πλήθωνα, αλλά και τò κεντρικό σημείο τής άγεφύρωτης τελικά διαφοροποίησης τών δύο τρόπων θεολογικής σκέψης, που αυτοί εκπροσωποϋν - τής έδραιωμένης πλέον σέ 'Ανατολή και Δύση χριστιανικής, που προβάλλει ως ó μόνος κάτοχος τής μόνης άποκεκαλυμμένης από τόν Θεό αλήθειας, και τής άρχαιοελληνικής, που περισσότερο ως μακρινή ανάμνηση παρά ως ζώσα δύναμη εμφανίζεται και πάλι πώς ξέρει νά αναζητᾶ τήν αλήθεια στις ποικίλες μορφές του θείου, τò όποιο και προσεγγίζει κυρίως με τήν έννοια τής είμαρμένης και όποιες άλλες έννοιες τήν συνοδεϋουν άποσαφηνίζοντάς τήν.

Η πρώτη έννοια, που μᾶς έπιτρέπει νά άποσαφηνίσουμε έν μέρος τήν είμαρμένη και έτσι νά προσεγγίσουμε τò θείο στην πληθώνεια έκφανση του δωδεκάθεου είναι κατά τόν Καμαριώτη ή πρόνοια, τις πτυχές τής όποιας έκδιπλώνει στη συνέχεια θέτοντας κάποια έρωτήματα και άπαντώντας τα κατά τρόπο που μᾶς άποκαλύπτει «πῆ ... πρòς ἡμῶν» και «πῆ ... οὐ πρòς ἡμῶν» ή αντίθεση - έπισήμανση του ἴδιου του Πλήθωνα πώς ἂν δεχτοϋμε ότι τὰ «πάντα ὄρισται», τότε «έκ τε τῶν ανθρώπων οἶχετ' ἂν ἡ έλευθερία» και «ἡ δίκη εκ τῶν Θεῶν». Στο πρώτο έρώτημά του ó Καμαριώτης έπαναλαμβάνει οϋσιαστικά τò «φαίη ἂν τις» του Πλήθωνα αντικαθιστώντας, ώστόσο, τήν έννοια «δίκη» με τήν έννοια «πρόνοια», από τήν όποια, όπως σημειώσαμε ἤδη στην προτελευταία παράγραφο του κειμένου μας, «έκβάλλουν» τούς θεούς όσοι «ἀναιροϋν» τήν «περὶ τῶν έσωμένων ἀνάγκην και είμαρμένην». Ο Καμαριώτης, δηλαδή, άναρωτιέται: «εἰ ἔστιν είμαρμένη, και τὰ μέλλοντα πάντα είμαρταί τε και ὄρισται», όχι «ποϋ τò ἀγαθόν τής δίκης τῶν Θεῶν» ή έστω του Θεοϋ, αλλά «ποϋ τò ἀγαθόν τής προνοίας»¹.

Εἶναι φανερό ότι με τήν αντικατάσταση τής «δίκης» από τήν «πρόνοια» και τόν χαρακτηρισμό τής πρόνοιας ως ἀγαθοϋ ó Καμαριώτης επιχειρεῖ νά έρμηνεύσει τήν αντίθεση - έπισήμανση του Πλήθωνα στην περι είμαρμένης διδασκαλία του με τὰ μέτρα τής δικῆς του σκέψης - όχι διατηρώντας ως άφετηρία τής κριτικής του τήν άρχαιοελληνική ως πρòς τò περιεχόμενό της έννοια τής δίκης, αλλά εισάγοντας τήν έννοια τής πρόνοιας στη χριστιανική της, έννοεῖται, έκδοχή. Προβαίνει, με άλλα λόγια, σέ αλλαγή του έρμηνευτικού πλαισίου βοηθούμενος, οφείλουμε νά προσθέσουμε, και από τò «ἀσθενές του λόγου» του αντιπάλου του, ó όποιος κατά τὰ φαινόμενα δέν φρόντισε οϋτε τούς όρους «δίκη» και «πρόνοια» νά άποσαφηνίσει οϋτε τις μεταξύ τους σχέσεις με ακρίβεια νά όριοθετήσει.

1. Ο.π.: «εἰ ἔστιν είμαρμένη, και τὰ μέλλοντα πάντα είμαρταί τε και ὄρισται, ποϋ τò ἀγαθόν τής προνοίας;»